

"فرنگ" سران قاجار و فلاکت جامعه ایرانی

سفرهای پی‌در پی مظفرالدین شاه قاجار و پدرش از جمله دلایل مؤثر در فروپاشی نظام اقتصادی کشور، فقر و فلاکت جامعه و یکی از عوامل اصلی در ناراضی شدن مردم ایران بود. این ناراضی که ریشه شکل‌گیری نهوض مشروطه بود، بحرانی را در سالهای آغازین قرن بیستم میلادی به وجود آورد که به سرعت توانست به عمر 130 ساله حیات سیاسی سلسله قاجار خاتمه دهد.

در این رابطه گزارشی را به نقل از فصلنامه تخصصی تاریخ معاصر ایران (شماره 4) - برگزیده‌ایم که تقدیم خوانندگان گرامی می‌داریم.

***

مظفرالدین شاه، پسر دوم ناصرالدین شاه، در سال 1313 هـ. ق یک ماه و هشت روز پس از کشته شدن پدرش از تبریز وارد تهران شد و در سن 45 سالگی به تخت سلطنت نشست. او که مردی علیل و بیمار بود بلافاصله پس از رسیدن به سلطنت با وجود مشکلات اقتصادی کشور به بها نه مداوای بیماری خویش و استفاده از آبهای معدنی تصمیم به سفر اروپا گرفت. 1 در مورد اینکه انگیزه وی برای چنین سفرهایی چه بود، مداوای بیماری یا سیاحت و گردش، مورخان اظهار نظرهای مختلفی کرده‌اند. علت این سفرها هر چه باشد بدون تردید بر پاره‌ای از دیدگاههای وی در مورد جامعه و حکومت و نسبت این دو بی‌تأثیر نبوده است. صرف‌نظر از بیماری و یا هرگونه تمایلات شخصی دیگر به نظر می‌رسد آشنایی مظفرالدین شاه با مظاهر مدنیت غربی و همچنین آشنایی هر چند ابتدایی او با نظامهای مختلف حکومتی در اروپای آن روز ذهنیت او را نسبت به پذیرش یک نظام سیاسی مبتنی برمشروطیت آماده ساخته بود. این پادشاه در طول یازده سال زمامداری خود سه بار به اروپا سفر کرد. سفر اول در اواخر سال 1317 هـ. ق صورت گرفت و نزدیک به هفت ماه به طول انجامید. سفر دوم در سال 1320 هـ. ق و مدت آن شش ماه و 22 روز بود، و بالاخره سفر سوم او در سال 1323 هـ. ق بود و این سفر نیز شش ماه طول کشید.

متأسفانه این سفرها در موقعیتی صورت گرفت که کشور ایران در نامساعدترین وضعیت اقتصادی قرار داشت و به علت خالی بودن خزانه، کارگزاران سیاسی وقت مانند امین‌السلطان به منظور تأمین خواسته شاه دست به دامان بانک استقراضی روس شده بود. مقدمات سفر نخست شاه را امین‌السلطان فراهم ساخت. او به منظور تأمین هزینه این سفر از بانک مزبور مبلغ 22/5 میلیون منات طلا با بهره 5% تقاضای وام نمود. ضمانت پرداخت این وام منوط به عواید گمرکی ایران به استثنای گمرکات فارس و بنادر جنوب بود. 2 با واگذاری گمرکات ایران عملاً شریان اقتصاد ایران تحت کنترل روس قرار گرفت و بزرگترین ضربه به صنایع داخلی وارد آمد. علاوه بر این، پس از انعقاد قرارداد گمرکی دست بلژیکی‌ها خصوصاً مسیو نوز، که از اعمال روس بود، در ایران بازتر شد. این امر اعتراض بازرگانان ایرانی را در پی داشت، و یکی از زمینه‌های انقلاب مشروطه را فراهم ساخت.

روز دوازدهم ذیحجه سال 1317 هـ. ق شاه با همراهان خود که عبارت بودند از امین‌السلطان (صدراعظم)، حکیم‌الملک (وزیر دربار)، موثق‌الدوله، امیربهدار جنگ، وکیل‌الدوله، ظهیرالدوله، ناصرالملک، دکتر ادکاک پزشکی مخصوص شاه و تنی چند از رجال و درباریان و چندین خدمتکار عازم سفر اروپا شد. 3 بیستم محرم 1318 هـ. ق به جلفای روسیه رسید. سپس از شهرهای نخجوان، ایروان، تفلیس، ولاد قفقاز عبور کرد و از طریق آلمان به توصیه پزشکان اروپایی عازم شهر بیلاقی کنتراکسویل 4 فرانسه شد. پس از مدت یک ماه استراحت و گردش و استفاده از آبهای معدنی جهت مداوای بیماری خویش، به اتفاق همراهان وارد پترزبورگ شد. 5 پس از یک هفته اقامت در پایتخت روسیه در روز 25 ربیع‌الاول از طریق آلمان به فرانسه بازگشت و مورد استقبال «امیل لوپه» رئیس جم‌هور فرانسه قرار گرفت. شاه پس از شرکت در میهمانی‌های رسمی، بازدیدی از چند اثر تاریخی مانند موزه لوور و برج ایفل، چندین بار به دیدن نمایشگاه صنعتی پاریس رفت و از غرفه‌های ممالک مختلف دیدن نمود.

روز پنج‌شنبه پنجم ربیع‌الثانی، در ششمین روز توقف در پاریس، هنگامی که مظفرالدین شاه با امین‌السلطان و حکیم‌الملک و مهماندار فرانسوی در کالسه نشسته بود و به مهمانی در دلکالسه وزیر امور خارجه فرانسه می‌رفت ناگهان شخصی به سوی او تیراندازی کرد، ولی آن شخص با تلاش مأمور فرانسوی و حکیم‌الملک وزیر دربار دستگیر شد. 6 روز چهاردهم ربیع‌الثانی شاه و همراهان فرانسه را ترک گفتند و رهسپار یکی از شهرهای بیلاقی بلژیک به نام استاند 7 شدند و مدتی را به استراحت و گردش در این شهر گذراندند. گفتنی است که پس از آن قصد داشتند به انگلستان و ایتالیا و آلمان سفر کنند ولی به جهت فوت پسر ملکه ویکتوریا دربار آن کشور عزادار بود. بنابراین برنامه سفر شاه تغییر کرد و از استاند به بروکسل حرکت نمود. وی در سفارت ایران در بروکسل منزل کرد و همراهانش در هتل‌های اطراف سفارت اقامت گزیدند. در آخرین روز اقامت در آن کشور وزیر مختار سابق بلژیک در ایران «بارون درب» به ملاقات شاه آمد و مذاکراتی در خصوص «صنایع قندسازی و بلورسازی» انجام داد و قرار شد ادامه مذاکرات در تهران انجام شود. روز اول جمادی‌الثانی شاه و همراهان رهسپار هلند شدند. به هنگام اقامت آن‌ها در این شهر سعدالدوله وزیر مختار ایران در بلژیک یک کشتی برای حفاظت آبهای جنوب خریداری نمود که بعداً شاه این کشتی را پرس‌پلیس نام نهاد. 8 در هلند این گروه مورد استقبال مقامات کشوری قرار گرفتند و سپس با قطار از طریق خاک آلمان عازم شهرهای بیلاقی اتریش به نامهای ماریبادو و کارلسباد شدند و مدتی را در این دو شهر به گردش و خوشگذرانی پرداختند. بعد عازم وین شدند، و سپس از کشورهای مجارستان، بلغارستان و عثمانی دیدن کرد. در هر یک از کشورهای مزبور مورد استقبال مقامات دولتی قرار گرفتند و پس از سیر و سیاحت در آن کشورها از طریق بادکوبه و نخجوان به ایران بازگشتند.

هنوز مدت زیادی نگذشته بود که مظفرالدین شاه بار دیگر در عین ورشکستگی مالی کشور بیماری خود را بهانه کرد و سفر دوم خود را که در حقیقت برای گردش و سیاحت در اروپا بود آغاز کرد. این بار نیز امین‌السلطان برای تأمین هزینه سفر شاه از بانک استقراضی روس مبلغ ده میلیون منات طلا وام گرفت و امتیاز راه‌آهن جلفا به قزوین را نیز به

روسیه واگذار کرد. 9

روز 27 ذیحجه سال 1319 هـ. ق مظفرالدین شاه و همراهان: اتا بك اعظم، حکیم‌المک، موثق‌الدوله، اسحاق‌میرزا، احتشام‌السلطنه و چند تن از رجال و درباریان و خدمتکاران راهی سفر شدند و از طریق بندر انزلی به بادکوبه و از آنجا به اتریش رسیدند. شاه برای اینکه مانند سفر گذشته خود از آب و هوای کوهستانی شهر «کارلسباد» جهت مداوای خویش استفاده کند مدتی را در آن شهر سپری کرد و سپس روانه اتریش شد. به هنگام اقامت در آن کشور طی مذاکراتی با مقامات کشوری مبادرت به خرید مقداری وسایل توپ‌سازی از کارخانه شرنبل اتریش کرد. سپس به ایتالیا و آلمان رفت و در آن کشورها مورد استقبال مقامات دولتی قرار گرفت. پس از عبور از کشور بلژیک به توصیه پزشکان برای نوشیدن آب معدنی عازم شهر کنتراکسویل شد و مدتی را به استراحت و گردش گذراند. سپس این گروه وارد انگلستان شدند و پس از یک هفته جهت بازگشت به ایران از طریق اتریش و روسیه به شهرهای قفقاز، بادکوبه به آستارا و بندرانزلی وارد شدند.

مظفرالدین شاه پس از بازگشت از سفر دوم با حرکت‌های مخالفی بر ضد اتابک اعظم رو به رو شد. افلاس مالی کشور، عدم پرداخت حقوق کارکنان دولت، وام‌خواهی اتابک اعظم از بانک استقراضی جهت تأمین هزینه سفر شاه به اروپا، اعطای امتیازات به بیگانگان از جمله امتیاز نفت جنوب به ویلیام ناکس دارسی (1319 هـ. ق) و امتیاز راه‌آهن جلفا به قزوین، ازدیاد نفوذ روسیه در ایران، گرانی ارزاق عمومی، سلطه اقتصادی بیگانگان بر بازرگانان ایران، تمام این موارد باعث شد شاه اتابک اعظم را از مسند قدرت برکنار سازد و به جای او عین‌الدوله را به صدارت منصوب نماید.

مظفرالدین شاه بدون توجه به وضعیت سیاسی آشفته و اوضاع نابسامان اقتصادی مملکت به بهانهٔ معالجه خویش و از سوی، نگرانی از جنبش مشروطه‌خواهی، برای دور بودن از کشور ترجیح داد بار دیگر به اروپا سفر کند. در سال 1323 هـ. ق شاه به اتفاق عین‌الدوله (صدراعظم)، موثق‌الدوله، نصرت‌السلطنه، مهندس الممالک، امیربهدار جنگ و تنی چند از رجال و درباریان عازم سفر اروپا شد و از طریق گرگان و مرز ایران و روسیه وارد کشور لهستان شد و از آنجا به آلمان، اتریش و بلژیک رهسپار گردید. مانند گذشته برای مداوای بیماری خود که شدت یافته بود به شهر بیلاقی کنتراکسویل فرانسه وارد شد. مدتی را به استراحت در آن شهر گذراند، سپس از طریق خاک روسیه - بادکوبه به ایران بازگشت.

سفرهای پرهزینه مظفرالدین شاه قاجار مانند سفرهای پدرش به اروپا در شرایط فقر و آشفتگی اقتصادی و سیاسی مردم ایران صورت گرفت و تا سر حد امکان به نارضایی در جامعه دامن زد.

ناصرالدین شاه، چهارمین پادشاه سلسله قاجار نزدیک نیم قرن، از تاریخ 14 شوال 1264 هـ. ق تا 17 ذی‌القعدة 1313 هـ. ق در ایران سلطنت کرد. وی علاقه بسیاری به خوشگذرانی و عیش و نوش داشت، به طوری که چندین سفر کوتاه و بلند در داخل کشور و نیز سه سفر به اروپا کرد. در سفر اول در سال 1290 هـ. ق که مدت پنج ماه و نه روز طول کشید از شهرها و کشورهای قفقاز، تفلیس، روسیه، آلمان، انگلستان، پاریس، ایتالیا، اتریش، استانبول (عثمانی) دیدن کرد. 10 در سفر دوم به سال 1295 هـ. ق که چهار ماه و چند روز به طول انجامید از شهرهای قفقاز، ایروان، تفلیس و کشورهای روسیه، لهستان، اتریش، آلمان، فرانسه دیدار نمود، سفر سوم و آخرین سفرش به اروپا در سال 1306 هـ. ق به مدت شش ماه و دوازده روز طول کشید و او از شهرها و کشورهای ایروان، تفلیس، مسکو، آلمان، بلژیک، فرانسه، انگلستان، پاریس، اتریش دیدار کرد.

ناصرالدین شاه در تمام این سفرها به تفریح و خوشگذرانی، بازدید مراکز دیدنی و سیرک، باغ‌وحش، شرکت در مجالس رقص و موسیقی و لهو و لعب، تماس با مقامات بلندیای کشورهای میزبان، تماس با رهبران گروه‌های یهودی و امضای پیمانهای واگذاری امتیازات اقتصادی سرگرم بود.

سفرهای شاه به اروپا در موقعیتی صورت می‌گرفت که ایران تحت نفوذ مستقیم دولتهای روس و انگلیس بود زیرا چندین سال قبل، از طرف دولت روسیه معاهده گلستان و ترکمان‌چای و از سوی دولت انگلیس معاهده پاریس بر ایران تحمیل شده بود و بیگانگان با اطلاع کامل از اوضاع مالی و داخلی کشور در مقابل پرداخت وجوه بسیار اندکی برای هزینه سفر شاه به اروپا، موفق به اخذ امتیازات فراوانی می‌شدند و شاه در برابر هر امتیازی که به دولت انگلیس می‌داد برای رضایت دولت رقیب آن کشور، یعنی روسیه، امتیازی نیز به این دولت می‌داد. در دادن امتیاز به بیگانگان هیچ گاه رعایت منافع ایران و مقتضیات مملکت نمی‌شد. سفر اولیه شاه به اروپا که به مذاقش بسیار خوش آمده بود باعث شد تا دائماً وی به فکر تکرار دیدارهایش از فرنگ به بهانه اخذ تمدن و یا احیاناً معالجه بیفتد.

ناصرالدین شاه در جریان یکی از سفرهای خود به اروپا در یکی از میهمانی‌ها که در شهر برایتون انگلیس برگزار شده بود با یکی از دوستان لرد سالیسبوری نخست‌وزیر انگلیس به نام تالبوت آشنا شد. جرالده تالبوت، با کمک امین‌السلطان، موافقت شاه را در خصوص کسب امتیاز توتون و تنباکو و صدور دخانیات ایران جلب نمود. این قرارداد که هنگام سفر سوم شاه به اروپا بسته شد با موج عظیم مخالفت اقشار مختلف مردم و روحانیان رو به رو گردید و خوشبختانه با هوشیاری مردم و رهبری روحانیون پس از مدتی لغو شد. این مسئله در تاریخ سیاسی ایران نقطه عطفی است و نهضتها و جنبشهای مشروطه‌خواهی از همین‌جا آغاز می‌شود.

سفرهای شاه به اروپا مخارج زیادی در برداشت. (فهرست مخارج سه سفر شاه به اروپا در مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر موجود می‌باشد. 11) وی پس از بازگشت از سومین یا آخرین سفر خود امتیازات بی‌شماری به اتباع خارجی داد. لردکرن می‌نویسد: «بعد از مراجعت شاه از سفر سوم فرنگستان نمایندگان سرمایه‌داران اروپا پی برای گرفتن امتیازات مانند مور و ملخ به تهران هجوم آوردند.»

بارون ژولیوس روبرت پس از لغو امتیاز روبرت همچنان دعاوی خود را دنبال نمود به طوری که پسر خود به نام جرج روبرت را برای پیگیری دعاوی خود به ایران فرستاد و با پافشاری بسیار موفق به کسب امتیاز جدیدی شد که همان امتیاز

تأسیس بانک شاهنشاهی در ایران به مدت شصت سال بود. ناصرالدین شاه در اینجا با مخالفت شدید دولت روس مواجه شد و مجبور گردید برای رضایت آن دولت امتیاز بانک استقرا ضی - رهنی را به روس بدهد. شاه از آن پس امتیازات بی‌شماری به دولتهای بیگانه داد.

به نقل از منابع مختلف، هدف اطرافیان شاه از ترتیب‌دادن سفرهای خارجی، آشنا ساختن شاه با تحولات اروپا و از سوی دیگر متقاعد کردن وی به اقتباس بی‌چون و چرای تمدن غربی بود و اینان درهای کشور را به روی مؤسسات و شرکتهای اروپایی گشودند و بدینوسیله انعقاد قراردادها و اعطای امتیازاتی را باعث شدند، که بسیاری از آنها به زیان کشور بود.

پانوشتها:

1. علی‌اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجاریه. ص 245.
2. ابراهیم تیموری، عصر بی‌خبری، تهران، اقبال 1363، صص 379 - 381.
3. کوریلن. بدایع و نخستین سفر مظفرالدین شاه به اروپا. تهران، انتشارات وحید، 1350، صص 1-3.
4. Contrexeville در ناحیه کوهستانین موسوم به وژ در فرانسه قرار دارد و مرکز آبهای معدنی کلیسم‌دار است.
5. مهدی کاشانی، سفرنامه مظفرالدین شاه به فرنگ. تهران، کتاب زوار، 1361، صص 80-89.
6. پیشین، صص 139-141.
7. آستاند شهری واقع در کنار دریا، تفرج‌گاه اروپاییان. (پیشین، ص 167)
8. نهضت مشروطه ایران بر پایه اسناد وزارت خارجه. ص 40.
9. نهضت مشروطه ایران بر پایه اسناد وزارت خارجه. ص 56.
10. ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگ، تهران، انتشارات مشعل، 1362، مقدمه.
11. کتابچه جمع و خرج سفر به فرنگ، مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایرا، «744-102625 ق

<http://www.dowran.ir/show.php?id=48837766>

History Site of Mirhadi hoseini